

**СОЦІАЛЬНИЙ РОЗВИТОК ДІТЕЙ-СИРИТ В ІНСТИТУЦІЙНИХ
ЗАКЛАДАХ ОПІКИ ТА ВИХОВАННЯ В УКРАЇНІ
(ДРУГА ПОЛ. ХІХ – ПОЧ. ХХ СТ.)**

Стаття присвячена проблемі суспільного виховання дітей-сирит в Україні другої половини ХІХ – початку ХХ ст. В історичній ретроспективі охарактеризовано інституційні заклади для дітей, позбавлених батьківського піклування, розкрито зміст та особливості їхньої діяльності.

На різних етапах суспільного розвитку долею дітей і підлітків, які потребували державної допомоги та підтримки, опікувалися спеціальні установи. Державою створювалися особливі заклади суспільного виховання дітей, а саме: сирітські будинки, дитячі притулки, дитячі будинки, виховні будинки, шпиталі, сиротинці, дитячі колонії і комуни. Система закладів суспільного виховання забезпечувала громадську опіку знедолених дітей, яку здійснювали держава, церква, громадські організації чи окремі меценати. На основі теоретичних узагальнень матеріалів архівних та опублікованих джерел виявлено умови та зміст соціального розвитку дітей-сирит у цей період, названо головні інституційні форми вирішення проблеми соціального сирітства.

Ключові слова: дитина-сирота, дитина, позбавлена батьківського піклування, соціальний розвиток, умови соціального розвитку, інституційні заклади для дітей-сирит, опіка, піклування, прийомна сім'я, усиновлення.

Статья посвящена проблеме социального воспитания детей-сирот в Украине второй половины ХІХ – начала ХХ в. В исторической ретроспективе дана характеристика институциональных заведений для детей, лишенных родительского попечения; раскрыто содержание и особенности их деятельности.

На разных этапах социального развития о судьбе детей и подростков, которые нуждались в государственной помощи и поддержке, заботились специальные учреждения. Государством создавались такие заведения социального воспитания детей, как: сиротские дома, детские приюты, детские дома, воспитательные дома, госпитали, детские колонии, коммуны и т.д.

На основе теоретических обобщений материалов архивных и опубликованных источников раскрыты условия социального развития детей-сирот, названы главные институциональные формы решения проблемы социального сиротства.

The article is devoted to the problem of public education of children-orphan in Ukraine in the latter part of the ХІХ – beginning of ХХ centuries. In a historical retrospective it describes institutional establishments for the children, who are confined of the paternal guardianship, it exposes a maintenance and peculiarities features of their activity.

At different stages of social development of children and teenagers, who needed state assistance and support, were promoted by special institutions. State created special places of children's public education such as: orphans houses, children's refuges, children's homes, welfare homes, hospitals, orphan asylums, children's colonies and communes. System of establishments of public education was provided public guardianship of disadvantaged children, which carried out by the state, the church and civil society organizations or, at least, some patrons. On the basis of theoretical generalizations of the archive materials and published sources was revealed conditions and content of social development of children-orphan in this period.

Key words: orphan child, neglected child, social development, social development conditions, institutions for children orphans, paternalism, paternal care, adoptive parents, adoption.

Актуальність теми. Сучасні суспільно-політичні зміни в Україні сприяють розвитку національної освіти та виховання підростаючого покоління. Водночас слід констатувати, що соціалізація дітей нині відбувається у досить складних умовах. Найбільші проблеми виникають у процесі соціального розвитку дітей-сиріт, їх суспільне виховання та опіка потребують оптимізації. Орієнтація України на європейську інтеграцію передбачає реформування всієї системи влаштування і виховання дітей, позбавлених батьківського піклування, приведення національного законодавства у відповідність до вимог, що декларуються міжнародними документами, забезпечення належного державного захисту й допомоги дитині.

Постановка проблеми. Актуальність вказаної проблеми доводить необхідність пошуку ефективних рішень у сфері опіки дітей-сиріт. Особливого значення набувають здобутки вітчизняної педагогіки для вироблення нових підходів до вдосконалення навчально-виховної та соціально-педагогічної діяльності, спрямованої на створення умов для соціального розвитку дітей цієї категорії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанням теорії та практики соціального розвитку дітей-сиріт у вітчизняній педагогіці другої половини XIX – початку XX ст. присвячена незначна кількість наукових праць. Освітньо-виховна діяльність різних суспільних інституцій і приватних осіб, пов'язана з утриманням та вихованням дітей-сиріт у зазначений період, досліджується Л. Березівською, Л. Вовк, Н. Дем'яненко, Т. Завгородньою, О. Сухомлинською, В. Федяєвою та ін. Проблеми дітей-сиріт в сучасній Україні і шляхи їх вирішення є предметом вивчення Г. Бевз, О. Безпалько, Л. Волинець, Л. Завацької, І. Звереві, І. Іванові, А. Капської, Н. Комарові, І. Пеші, В. Поліщук і т.д. Вітчизняний досвід виховання й опіки дітей-сиріт у другій половині XIX – на початку XX ст. висвітлено у працях Б. Грінченка, В. Одоєвського, К. Ушинського, Т. Шевченка та ін. Дослідження у галузі соціального розвитку дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, здійснювали радянські вчені, як-от: А. Довгалевська, Н. Іванова, О. Заводілкина, А. Ліханов, А. Макаренко, Я. Мамонтов, В. Сухомлинський і т.д. [Голубочка, 2012, с. 42]. Актуальність порушеної проблеми підтверджують сучасні вітчизняні історико-педагогічні розвідки з проблем виховання та опіки дітей, позбавлених батьківського піклування, виконані В. Бондаренко, І. Голубочкіною, Т. Завгородньою, В. Федяєвою.

Мета написання статті – розкрити зміст та особливості діяльності закладів для дітей-сиріт в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст.

Виклад основного матеріалу. У другій половині XIX – на початку XX ст. діти-сироти утримувалися у сирітських будинках, виховних будинках і дитячих притулках, створених державними органами місцевого управління (земствами), церквою, громадськими організаціями та приватними особами. Організаційно-виховна діяльність таких установ

спрямовувалася на забезпечення сприятливих умов для соціального розвитку дітей-сиріт.

Сирітські будинки – це державні заклади, які спочатку (до 1864 р.) підпорядковувалися приказам громадської опіки, а потім потрапили під патронат земств – органів місцевого управління в Російській імперії. Сирітські будинки діяли на основі «Положення про сирітські будинки» 1836 року [Птуха 1911, с. 61].

Дитячі притулки – це благодійні недержавні заклади для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування. Найчастіше їх створювали різні громадські організації – всеросійські (наприклад, Відомство установ імператриці Марії) та різноманітні місцеві інституції, а також Церква чи приватні особи.

Виховними будинками називали спеціальні заклади для опіки та тимчасового утримання немовлят, залишених батьками. Здебільшого це були незаконнонароджені діти, які стали соціальними сиротами і перебували у виховному будинку до передавання їх у прийомні сім'ї, сирітські будинки та дитячі притулки. Зазвичай утримувалися діти-сироти у такому закладі декілька років, аж до досягнення ними повноліття.

Найчастіше виховні будинки для дітей-сиріт створювалися громадськими організаціями. Загалом в Україні значну кількість притулків, виховних будинків, сирітських будинків заснували саме суспільні інституції та приватні особи. Так, у Київській губернії діяло 25 установ різного типу для сиріт і безпритульних дітей (з них 11 – у Києві), а в Чернігівській губернії – 13 (з них 6 – у Чернігові) [Максимов, 1994, с. 80].

У цей період зберігався принцип педагогізації соціальної роботи, але земства прагнули змінити порядок надання допомоги дітям-сиротам, встановлений приказами громадської опіки, привернути увагу громадськості до проблем, пов'язаних з охороною дитинства. Практично це означало проведення заходів щодо зменшення дитячої смертності в сирітських будинках, а також у селах, де діти утримувалися в прийомних сім'ях, адаптації виховання до потреб суспільного життя. Першочерговим завданням земств було розширення мережі сирітських будинків у губерніях та повітах для того, щоб можна було помістити в них якомога більше сиріт, напівсиріт, незаконнонароджених або «підкинутих» дітей [Федяєва, 2010, с.65].

Піклування про дітей-сиріт, яке здійснювали земства, обов'язково передбачало: 1) матеріальне утримання неповнолітніх; 2) виховання, насамперед релігійне та моральне; 3) навчання грамоти в обсязі програми народних училищ та опанування ремісничих професій; 4) піклування про подальшу долю вихованців після їх виходу з сирітського будинку та досягнення повноліття. Земська система соціально-педагогічного захисту дітей-сиріт складалася із таких структурних компонентів: 1) опіка та виховання у сирітських будинках або прийомних сім'ях; 2) допомога вихованцям у здобуванні загальної та професійної освіти для підготовки до майбутнього життя [Птуха 1911, с.138].

Отже, сирітські будинки, організовані земствами, забезпечували достатні умови для соціального розвитку дітей, позбавлених батьківського піклування, їхнього утримання, виховання та освіти зокрема.

Парафіяльні попечительства особливо дбали про соціальний розвиток дітей-сиріт, чий батьки були священниками, на це щорічно виділялися відповідні кошти. Наприклад, Херсонське єпархіальне попечительство у 1912-1914 рр. перерахувало 6 тис. крб. Херсонському Перепелищенському дитячому притулку. Волинське єпархіальне попечительство на початку ХХ ст. призначало щорічну допомогу дітям-сиротам місцевих священників у сумі від 2 до 10 крб. Полтавське попечительство встановило фіксований розмір допомоги – 10 крб. на дитину. Винятком були діти-сироти з вадами розвитку, які отримували 20 крб. щорічно. Виділені кошти призначалися для харчування, одягу, іноді – освіти вихованців [Максимов, 1994, с. 84].

Загалом соціально-педагогічна підтримка дітей-сиріт здійснювалася попечительствами у двох взаємопов'язаних напрямках:

1) індивідуальна матеріальна допомога (виділення продуктів харчування, одягу, грошей на навчання);

2) організаційна, методична, фінансова допомога притулкам для дітей-сиріт [Фуштей, 2007, с. 17].

Згідно з указом Сенату від 8 травня 1864 року при православних церквах створювалися братства. Їхня головна мета полягала у захисті православної віри, церкви і місіонерській діяльності. Водночас перед братствами ставилися завдання християнської благочинності та поширення освіти [Птуха 1911, с. 232]. Дозволяючи створювати братства, Синод брав до уваги те, що ці традиції мають глибоке історичне коріння. У XVII ст. в Україні активно діяли подібні церковні організації. Причому благодійність була необхідним атрибутом діяльності тогочасних братств. Слід зазначити, що деякі братства, котрі виникли в Російській імперії після 1864 р., також мали за мету виключно благодійницьку діяльність. У 1893 р. на території Росії діяло 159 братств, але всього 29 із них на той час організували заклади соціальної підтримки населення. Зокрема, при них діяло 11 притулків для дітей, позбавлених батьківського піклування. Найбільш продуктивним у цій сфері було Кирило-Мефодіївське братство Волинської єпархії [Березівська, 1999, с. 103].

У досліджуваний період Православна Церква брала активну участь у створенні умов для соціального розвитку дітей-сиріт, оскільки притулки для них влаштовувалися і при монастирях та церквах. Виховна робота у цих закладах проводилася безладно й безсистемно [Максимов, 1994, с. 83]. Однак вони мали велике значення для дітей-сиріт, сприяли їхньому соціальному розвитку, забезпечували найнеобхіднішим: надавали місце проживання, їжу, одяг, мінімальну загальну і професійну освіту, збагачували знаннями про правила й норми поведінки у суспільстві; рятували від загроз «вулиці», які, безсумнівно, чекали на дітей, позбавлених батьківського піклування. У 1891 р. для вихованців церковних

притулків стало обов'язковим засвоєння навчального матеріалу, передбаченого програмами церковноприходських шкіл.

При багатьох монастирях у різних містах та селах України діяли притулки для дітей-сиріт. Крім того, у зв'язку з початком Першої світової війни створювалися притулки для дітей скалічених і загиблих воїнів. Притулки для дітей, позбавлених батьківського піклування, утворювалися і при церквах.

Соціально-педагогічні функції, зміст та методи їхньої діяльності були аналогічними до тих, що використовувалися в притулках, заснованих при монастирях. За підрахунками сучасних дослідників, на початку ХХ ст. в Україні при церквах та монастирях діяло близько 20 притулків для дітей, позбавлених батьківського піклування [Заєць, 2008: с. 97].

Отже, соціальний розвиток дітей-сиріт здійснювався завдяки участі церков, монастирів, релігійних організацій (братств і попечительств) у навчанні, вихованні та наданні добродійної допомоги, спрямованої на подолання труднощів соціалізації вихованців, що виникали через відсутність батьківського піклування.

В Україні другої половини ХІХ ст. існувала розгалужена система громадських добродійних установ, організацій, товариств, що, зокрема, створювали умови для соціального розвитку дітей-сиріт. Громадські організації, як і земства, були відносно новим явищем у суспільному житті Російської імперії того часу. Більша їх частина з'явилася внаслідок демократичних трансформацій, що відбувалися в державі. Тому у своїй діяльності члени громадських організацій, як і земці, використовували прогресивні форми (ігри, бесіди, що передбачали активну участь вихованців, організація святкових заходів) та принципи (індивідуальний підхід, позастанове виховання, урахування вікових особливостей) роботи [Заєць, 2008: с. 196].

Зусилля більшості громадських організацій спрямовувалися на формування у вихованців таких якостей, які забезпечували вироблення активної життєвої позиції особистості, сприяли адаптації до соціального оточення, зумовленого розвитком буржуазних відносин в економіці та суспільстві, а саме: діловитості, підприємливості, працьовитості, комунікабельності, колективізму, ставлення до людей з огляду на їхні чесноти. Слід зазначити, що релігійно-моральне виховання дітей-сиріт, яке було пріоритетним для церковних закладів, не завжди входило до сфери діяльності громадських організацій [Заєць, 2008: с. 99].

Висновки. Отже, у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. в Україні діяла розгалужена мережа сирітських будинків, дитячих будинків і притулків, створених органами місцевого самоврядування, Церквою, громадськими організаціями та приватними особами. Їхня діяльність у досліджуваній період характеризується такими особливостями:

– оскільки всі заклади мали різних фундаторів та підпорядкування, вони могли відрізнятись за рівнем матеріального забезпечення дітей-сиріт,

змістом і формами виховання, змістом і обсягом освіти – загальної та професійної;

– педагоги, які працювали у закладах соціалізації дітей-сиріт, здебільшого керувалися відповідними методичними положеннями щодо роботи з цією категорією вихованців, створювали сприятливі умови для їхнього соціального розвитку;

– діти-сироти отримували належний догляд і харчування;

– найбільше уваги у таких закладах приділялося трудовому та морально-етичному вихованню, формуванню навичок самообслуговування, побутової та сільськогосподарської праці;

– діти-сироти здобували початкову або середню загальну та професійну освіту;

– адміністрація більшості закладів здійснювала патронат колишніх вихованців після їх виходу із закладу, що сприяло подальшому соціальному розвитку підлітків, які не мали родини.

Соціальний розвиток дітей-сиріт в інституційних закладах передбачав: засвоєння норм поведінки, чинних у суспільстві та основаних на засадах християнської моралі; формування особистісних якостей, що відповідали вимогам тогочасного життя – працелюбності, підприємливості, чесності, відповідальності, поваги до власності, релігійності; оволодіння загальними і професійними знаннями та вміннями використовувати їх на практиці.

У досліджуваній період інституційні заклади для дітей-сиріт – сирітські будинки, виховні будинки та сирітські притулки – попри різні назви, забезпечували соціальний розвиток дітей-сиріт, тобто підготовку до самостійного трудового життя, адаптацію до вимог суспільства.

ЛІТЕРАТУРА

- Березівська, 1999* - Березівська Л. Д. Освітньо-виховна діяльність Київських просвітницьких товариств (друга половина XIX – початок XX ст.): [монографія] / Л. Д. Березівська. – К.: Видавництво «Молодь», 1999. – 191 с.
- Бондаренко, 2011* -Бондаренко В. В. Соціальне виховання дітей, позбавлених батьківського піклування, у період з XVII до XIX ст. / В. В. Бондаренко // Соціальна педагогіка: теорія та практика. – 2011. – № 4. – С.95-99.
- Виноградова-Бондаренко, 2001* – Виноградова-Бондаренко В.С. Виховання безпритульних дітей в Україні 20-х років XX ст.: дис. на здобуття наукового ступеня канд. пед. наук : 13.00.01 / Виноградова-Бондаренко Вікторія Євгенівна – К., 2001. – 221 с.
- Голубочка, 2012* – Голубочка І.С. Умови соціального розвитку дітей-сиріт в історико-педагогічному контексті / І.С.Голубочка // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. – Серія: Педагогічні науки. –Випуск 96.– Чернігів, 2012.– С. 49-52.
- Завацька, 2012* – Завацька Л. М. Проблеми використання історико-педагогічного досвіду опіки та виховання дітей-сиріт у підготовці майбутніх соціальних педагогів / Л. М. Завацька, І. С. Голубочка // Підвищення якості освіти і розвиток професіоналізму в умовах соціально-економічних змін: [матеріали міжнародної науково-практичної конференції]. – Черкаси: ПП Чабаненко, 2012. – С. 80-83.
- Заєць, 2008* - Заєць С. С. Започаткування суспільної опіки дітей-сиріт у Росії / С. С. Заєць // Вісник Черкаського університету. – Серія «Педагогічні науки». – 2008. – Випуск 131. – С. 58-62.

- Заєць, 2010* – Заєць С. С. Соціальна адаптація знедолених дітей у притулках і сирітських будинках (друга половина XIX – початок XX ст.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / С. С. Заєць. – Луганськ, 2010. – 20 с.
- Максимов, 1994* – Максимов Е. Особые благотворительные ведомства и учреждения / Е. Максимов // Антология социальной работы. В 5 т. – Т. 1. История социальной помощи в России / Составитель М.В. Фирсов. – М.: Сварог – НВФСПТ, 1994. – С. 79-89.
- Птуха 1911* – Птуха В. Бесприютные дети-подкидыши и наше земство / В. Птуха // Трудовая помощь. – 1911. – № 7. – С. 123-148; № 8. – С. 231-253.
- Сейко, 2006* – Сейко Н. А. Добročинність у сфері освіти України (XIX – початок XX ст.): Київський учбовий округ: [монографія] / Н. А. Сейко. – Житомир: Видавництво ЖДУ імені Івана Франка, 2006. – 448 с.
- Федяєва, 2010* – Федяєва В. Л. Сімейне виховання в історичній ретроспективі (друга половина XIX – XX ст.): [монографія] / В. Л. Федяєва. – Херсон: РІПО, 2010. – 348 с.
- Фуштей, 2007* – Фуштей Л. Опіка й опікунське виховання як предмет аналізу / Л. Фуштей // Соціальна педагогіка: теорія і практика. – 2007. – № 3. – С. 15-19.
- Цибулько, 2011* – Цибулько Л. Г. Організація виховної роботи з безпритульними дітьми та дітьми-сиротами в історії й теорії педагогіки / Л. Г. Цибулько // Соціальна педагогіка: теорія і практика. – 2011. – № 3. – С. 107-110.

REFERENCES

- Berezivska, 1999* – Berezivska L.D. Osvitno-vykhovna diialnist Kyivskykh prosvitnytskykh tovarystv (druga polovyna XIX – pochatok XX st.): [monohrafiia] / L. D. Berezivska. – K.: Vydavnytstvo «Molod», 1999. – 191 s.
- Bondarenko, 2011* – Bondarenko V. V. Sotsialne vykhovannia ditei, pozbavlenykh batkivskoho pikluvannia, u period z XVII do XIX st. / V. V. Bondarenko // Sotsialna pedahohika: teoriia ta praktyka. – 2011. – № 4. – S.95-99.
- Vynohradova-Bondarenko, 2012* - Vynohradova-Bondarenko V.Ye. Vykhovannia bezprytulnykh ditei v Ukraini 20-kh rokiv XX st.: dys. ... kand. ped. nauk : 13.00.01 / Vynohradova-Bondarenko Viktoriia Yevhenivna – K., 2001. – 221 s.
- Holubochka, 2012* - Holubochka I. S. Umovy sotsialnoho rozvytku ditei-syrit v istoryko-pedahohichnomu konteksti / I.S. Holubochka // Visnyk Chernihivskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu.– Serii: Pedahohichni nauky. –Vypusk 96.– Chernihiv, 2012.– S. 49-52.
- Zavatska, 2012* – Zavatska L. M. Problemy vykorystannia istoryko-pedahohichnoho dosvidu opiky ta vykhovannia ditei-syrit u pidhotovtsi maibutnykh sotsialnykh pedahohiv / L. M. Zavatska, I. S. Holubochka // Pidvyschennia yakosti osvity i rozvytok profesionalizmu v umovakh sotsialno-ekonomichnykh zmin: [materialy mizhnarodnoi naukovy-praktychnoi konferentsii]. – Cherkasy: PP Chabanenko, 2012. – S. 80-83.
- Zaiets, 2008* - Zaiets S. S. Zapochatkuvannia suspilnoi opiky ditei-syrit u Rosii / S. S. Zaiets // Visnyk Cherkaskoho universytetu. – Serii «Pedahohichni nauky». – 2008. – Vypusk 131. – S. 58-62.
- Zaiets, 2010* - Zaiets S.S. Sotsialna adaptatsiia znedolenykh ditei u pryutulkakh i syrytskykh budynkakh (druga polovyna XIX – pochatok XX st.) : avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupenia kand. ped. nauk : spets. 13.00.01 «Zahalna pedahohika ta istoriia pedahohiky» / S. S. Zaiets. – Luhansk, 2010. – 20 s.
- Maksimov, 1994* – Maksimov E. Osobyе blagotvoritelnye vedomstva i uchrezhdeniya / E. Maksimov // Antologija socialnoj raboty. V 5 t. – T. 1. Istorija socialnoj pomoshhi v Rossii / Sostavitel M.V. Firsov. – M.: Svarog – NVFSPT, 1994. – S. 79-89.
- Ptuha, 1911* – Ptuha V. Besprijutnye deti-podkidyshi i nashe zemstvo / V. Ptuha // Trudovaja pomoshh. – 1911. – № 7. – S. 123-148; № 8. – S. 231-253.
- Seiko, 2006* – Seiko N. A. Dobročynnist u sferi osvity Ukrainy (XIX – pochatok XX st.): Kyivskiy uchbovyi okruh: [monohrafiia] / N. A. Seiko. – Zhytomyr: Vydavnytstvo ZhDU imeni Ivana Franka, 2006. – 448 s.
- Fediaieva, 2010* – Fediaieva V. L. Simeine vykhovannia v istorychnii retrospektyvi (druga polovyna XIX – XX st.): [monohrafiia] / V. L. Fediaieva. – Kherson : RIPO, 2010. – 348 s.

Надійшла до друку 9.07.2014